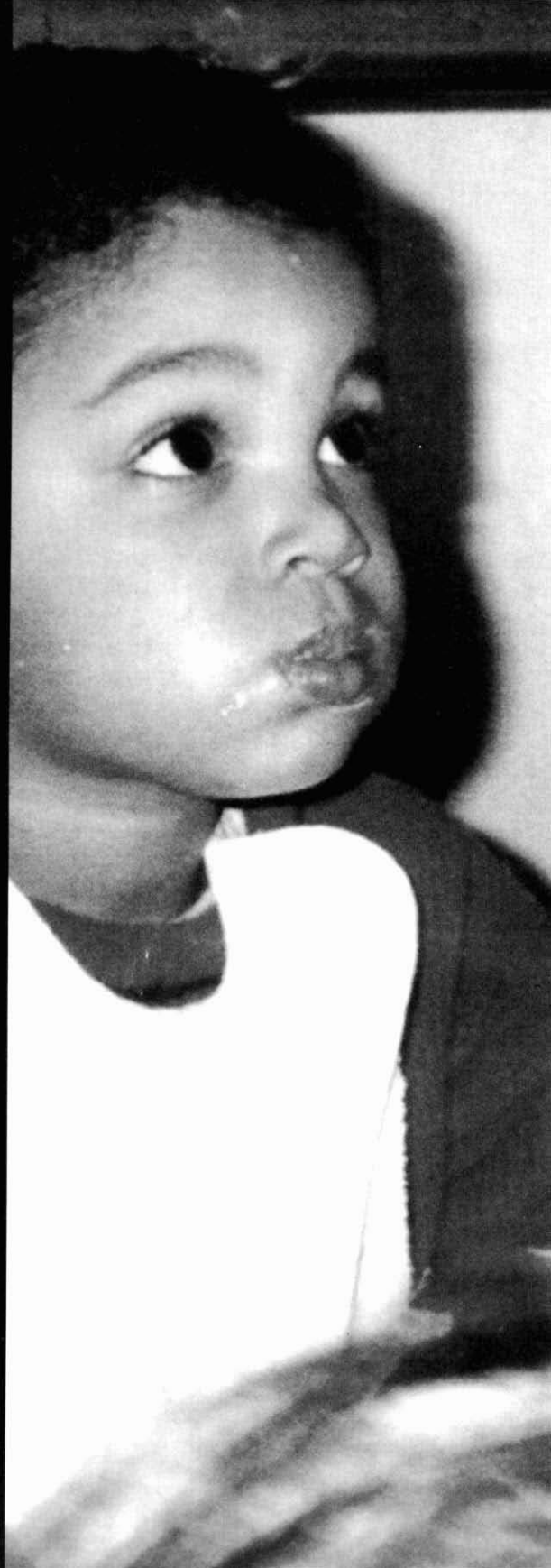

Construir una societat
intercultural

Jaume Boteq i Vallès

Construir una societat intercultural

◆ JAUME BOTEY I VALLÈS

CENTRE D'ESTUDIS DE L'HOSPITALET

PROFESSOR D'HISTÒRIA A LA UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Des que els asiàtics, abans de la història, van traspasar l'estret de Bering, la història de la humanitat és una història de migracions, de moviments de població d'una punta a l'altra del planeta, de travessies i d'invasions: dels grecs cap a Empúries, dels Romans fins a Mèrida, dels bàrbaros gots de l'Est als s. V i VI a tota Europa, dels àrabs del Sud al s. VIII fins a Poitiers, de milions d'uropeus i africans que des del s. XVI van a Amèrica com a conqueridors o comerciants o hi són enviats com a esclaus. S'estima que només del 1820 al 1840 s'hi desplacen uns 55 milions d'uropeus i el flux d'emigrants anà creixent fins a finals de segle. L'àlbum de família de la humanitat, com tot, s'ha fet de barreges i contactes. La història dels homes és la història de la interculturalitat i del mestissatge. Europa, el Nord ric actual ha estat qui ha conquerit i ha ocupat la resta del món. Però a partir dels anys 60 aproximadament, a nivell mundial el moviment s'ha invertit. De països exportadors de conqueridors i busca-vides el Nord s'ha convertit en receptor d'immigració i de mà d'obra.

Catalunya ha superat la seva quasi endèmica crisi demogràfica en gran part per la immigració. Allò de ser *Terra de Marca* i *Terra de pas* ha estat veritat, i molts dels que hi passaven s'hi han quedat i amb els segles han construït una llengua i allò tan difícil d'explicar que anomenem *cultura catalana*. I entre d'altres coses han assumit com a pròpia la pauta cultural de la família curta. Potser perquè el nostre territori és pobre en recursos i aigua i la propietat de la terra ha estat regulada per pautes molt inflexibles que han salvaguardat l'equilibri entre població i capacitat de subsistència. La industrialització del franquisme va provocar l'última de les grans onades migratòries cap aquesta terra-de-pas i encara ara, a la segona o tercera generació d'aquells autòctons i d'aquells que van venir-hi estem soldant les peces d'aquella sobtada amalgama. Aquella fou, com totes, una migració *Perifèria-Centre* buscant la millora pròpia i per als fills. A trenta anys de distància crec que cal dir que majoritàriament s'han salvat els perills de la fragmentació i podem considerar aquell fet com un enriquiment mutu.

Tanquem el segle amb la perspectiva de noves migracions *Perifèria-Centre* cap a un Nord amb un PIB superior al PIB dels països Sud. Quantitativament aquest fenomen en els últims anys s'ha accelerat i s'ha globalitzat. Pot dir-se que avui tots els països estan afectats per moviments migratoris *Perifèria-Centre* tant a l'interior de cada país com per migracions exteriors. La interculturalitat ja no és un problema que afecti uns quants. Definitivament, l'àlbum de família de la humanitat a partir del s.xxí serà mul-

ticultural. Què hem de fer per poder considerar aquest fenomen irreversible com un enriquiment?

En aquestes breus pàgines em proposo enumerar alguns principis bàsics a cavall entre l'antropologia cultural i la pedagogia, sense entrar en el detall de propostes concretes d'actuació o pedagògiques.

1. La diversitat és una riquesa

En un territori en el que conviuen diverses cultures l'objectiu de tota actuació que busqui la cohesió social ha de ser allò de *el dret a la diferència en una societat d'iguals en drets i deures*, és a dir, el respecte i el goig per la diferència, però tots iguals en drets. És un problema de justícia i d'educació.

Des de sempre, el col·lectiu humà és una suma de diferències de pensament, de sexe, de nivell social, de llengua, de gustos, de religió, de família, de costums, de vestits, de lleis.. De la suma d'aquestes característiques del col·lectiu gran, del col·lectiu mitjà o del mini-col·lectiu del que formem part en diem, de manera genèrica, *cultura*. Cultura ve a ser com un sistema integrat de símbols, signes, instruments per a interpretar i intervenir, mecanismes de protecció, estructures i relacions socials, etc, que regulen la vida d'un col·lectiu o la seva manera d'estar al món. He dit *sistema integrat* perquè cada cultura ve a ser com un paquet integrat de *soft*. Cada programa té la seva lògica i en la hipòtesi que ofereixin les mateixes prestacions no n'hi ha un de superior a un altre. No hi ha tampoc una cultura superior a una altra.

La diversitat de cultures és un fet natural en el conjunt del col·lectiu humà i el pluralisme ha estat sempre present a totes les formacions. La idea de la homogeneïtat a l'interior de cada grup és una falsa il·lusió, un miratge, perquè cada grup és la suma de múltiples grups i subgrups d'afinitats, d'edat o de professió. I cada cultura, suma dels petits grups, és la resultant de sumar moltes veus i imatges, és polifacètica i és polifònica i al seu interior existeix sempre una rica pluralitat de visions. Per sort la naturalesa humana és rica en matisos, i la suma universal de totes les veus i colors, ara que pels estudis, pels contactes d'arreu del món i pels mitjans de comunicació tenim la possibilitat de veure-les en el seu conjunt, ha de ser vista i escoltada com una gran coral, com la meravellosa visió del conjunt de flors al bosc on no n'hi ha cap de més important que les altres sinó que totes són, senzillament, diferents. Com l'estampat d'un vestit, com les peces del mosaic, com les infinites variacions del calidoscopi.

2. Identitat i alteritat. Cultura i tradició

Cultura implica sempre una negociació amb el del costat. Identitat i alteritat són les dues cares del mateix fenomen per a reconèixer-me a mi mateix. Jo sóc el qui sóc, en part perquè aquell que està al meu costat és diferent de mi i entre els dos formem una petita unitat. La interacció és un fet de vida, no es tracta d'una suma de receptes sense capacitat d'incidència en la creació i transformació de dimensions noves perquè la *cultura* no es quelcom fix i inalterable sinó un resultat sempre precari i fràgil d'un compromís entre realitats diverses.

Cultura també és negociació amb el passat. Es allò que jo he rebut i ara transmeto. No hi ha límits o fronteres precises entre una cultura i una altra ni en l'espai ni en el temps ja que cada generació i cada societat construeixen la seva visió del món en funció del que han rebut i de la influència dels altres. Podria definir-se com aquell mode d'existència personalitzada que a cada moment històric recrea el passat en ell mateix i el transmet al present a fi que pugui néixer el futur. No és només la recepció del passat. Això seria un museu! És la recepció viva que permet la continuïtat. És passat i present, és herència rebuda i és projecte en una negociació contínua entre passat com a herència i projecte com a futur en una harmoniosa unitat entre allò que és contingent i allò que és permanent. La immensa capacitat creativa de la persona humana, d'adaptació a les més variades circumstàncies i d'improvisació obliga a una recomposició *continuada* de la tradició. Per exemple, el sentit de la creació artística a l'antiga Grècia és diferent del sentit artístic del Romànic, però entre les dues tradicions hi ha quelcom de comú i profund que ens permet de llegir una i altra expressió com a fragments complementaris de l'experiència humana en la global construcció del sentit de la vida. Només cal que es llegeixin correctament en el context en el que cada expressió va néixer. Aparentment tampoc tenen res a veure el gregorià, Bach, el jazz i la música tibetana. Cada expressió d'aquestes ha de ser llegida i escoltada en el context històric i social en el que s'ha desenvolupat i que li dóna sentit. No hi ha patrons comuns d'interpretació ni fronteres i cada generació i cada societat han de buscar els llocs sociològics i culturals per expressar la seva singularitat.

3. El xoc i l'harmonia

El contacte entre cultures implica un xoc. Tots tenim arrels i tots, conscientment o inconscient, a través de la lleialtat als símbols del nostre grup o la fidelitat als propis, ens reclamem del col·lectiu o família del que per origen o per voluntat formem part i quan entrem en contacte amb les altres expressions ens trontollen els fonaments de la nostra identitat. Es tracta de fenòmens no-racionals que alimenten les actituds d'obertura als altres o de tancament, de rebuig o de desig, de xenofòbia o de xenofília, de ferrouxisme o de xauvinisme. La força o l'agressivitat del xoc també depèn de fac-

tors externs a les mateixes diferències culturals, de determinades circumstàncies favorables o provocacions, etc. .

Hi ha mediacions, xarxes, ideologies, instruments polítics, etc. que poden minorar i d'altres que poden agreujar la virulència del xoc. L'antropologia hauria de ser una de les mediacions de pacificació. Hauria de ser com una ciència-mirall, que a base d'estudiar els altres permeti que ens coneguem millor nosaltres mateixos. L'antropòleg, com el pedagog, hauria de complir la funció socràtica de la *mayèutica*, d'ajudar a descobrir la veritat preexistent en el si de l'individu, de fer de *traductor cultural* capaç de descodificar llenguatges no lingüístics sinó culturals, de fer de pont entre les identitats tancades i les alteritats també tancades a fi que s'obrin i es parlin.

Perquè educació intercultural vol dir, també educar en l'alteritat, comprendre el codi que permeti l'accés a l'univers de l'altre, detectar tota forma d'etnocentrisme, encara que es manifesti de forma subtil, evitar *identitats-presó* que sols desenvolupen actituds enquistades, encapsulades, folkloritzades, que mermen la capacitat d'optar dels individus i, per tant, la seva llibertat.

Crec que l'antropologia s'hauria de proposar com a tasca fonamental la reflexió sobre les variacions ideològiques i axiològiques que s'esdevenen al si de les cultures com a resultat de la interacció *d'allò que és particular i d'allò que és universal, d'allò que és propi i d'allò que és comú, d'allò que és estructural i predonat* i de les concrecions històriques i culturals a través de les quals l'única humanitat de l'home es manifesta en les existències concretes i singulars dels individus i els pobles.

Expressant-ho altrament: l'antropologia hauria d'arribar a ser la ciència de l'home com a ésser que no pot aprehendre's exhaustivament ni per mitjà de la *persistència* ni per mitjà del *canvi*, sinó a través de la incessant recerca, constantment renovada, de la coimplicació harmoniosa de tots dos. Perque en el seu ésser més profund, l'ésser humà és una unitat de contraris.

4. Etnocentrisme versus relativisme cultural? L'eurocentrisme

Lévy Strauss a *Raça i Història* ja parlava que tota cultura ha de ser alhora oberta i tancada. Tota cultura és un diàleg i tots som mestissos. Per això ell mateix afirmava que la defensa de les minories i els seus drets pot semblar a primera vista una manifestació de multiculturalisme, però sovint pot portar al sentit contrari, a un comunitarisme tancat sobre sí mateix, a l'endogàmia cultural. El refús a tota mena d'alteritat és inevitable quan es defensa un relativisme cultural absolut. El problema és: hi ha possibilitat de valors universals? Perquè si el món dels homes i el de les dones, si el dels joves i el dels vells, si el dels homosexuals i el dels heterossexuals; si els dels cristians,

el dels hindús i els dels islàmics, si el dels catalans i el dels no catalans són totalment diferents entre sí, si no hi ha valors universals.. com evitar que cada comunitat es tanqui sobre sí mateixa i defensi només els seus valors considerant-los per definició incompatibles amb els dels altres? El relativisme cultural absolut porta necessàriament a la segregació i al ghetto, a l'absolutització de la diferència.

Subreptíciament podem alimentar les llavors de l'exclusió amb missatges ambigus. Per exemple *dret a la diversitat, sí, però sou tan diferents que heu d'estar ben lluny* (és el missatge de Le Pen a França), que equival a dir *dret a la igualtat, sí, però després de nosaltres. Us donarem treball, escola, vivenda, salut etc. quan ja en tinguem tots nosaltres*. O, al revés, el missatge assimilacionista *si voleu viure amb nosaltres heu de ser com nosaltres. Heu d'oblidar la vostra cultura, llengua, religió, hàbits...* Aquesta segona és la resposta etnocèntrica. Entre nosaltres, per exemple seria com dir: *Catalunya, Espanya o l'Occident, som superiors als altres*. Són les dues actituds que contínuament creixen en la societat i rebroten de mil maneres.

Però aquest és, realment, el missatge de la cultura occidental que ha avançat molt en tecnologia, economia, armament, etc. i que sempre s'ha cregut superior a les altres. No només s'ho ha cregut, sinó que no tolera diferències, imposa a la resta del món - fins i tot per les armes- el seu model de desenvolupament com l'únic possible, sense ni tan sols fer cas dels seus efectes negatius. L'home blanc va arribar a l'Àfrica (i Àsia i Amèrica) com el Polifem, gegant d'un sol ull. Té la força física intacta però també la unidireccionalitat de la visió, la ceguesa. Amb la seva visió unilateral, aïllada i escrutadora, l'home occidental domina conceptes i abstraccions. Té capacitat d'analitzar, de mirar les parts al microscopi... però li falta el sentit moral i de globalitat. Té la tècnica, però li falta la saviesa. És el rei de la quantitat i el coneixement quantitatiu li dóna supremacia, però és un coneixement fragmentari. Polifem només té una visió externa i no interna de si mateix i dels altres.

La pressió i la capacitat d'emmirallament que ha exercit l'occident ha fet que aquest model sigui tingut com a única referència a la qual tothom s'ha doblegat i finalment ha estat acceptat per totes les altres cultures. És el model polític, econòmic, cultural i filosòfic que va néixer amb la cultura moderna de la Il·lustració.

5. Pluralitat cultural i unitat social

Sempre he tingut la sensació que la presentació i ús que ara es fa de la paraula multiculturalitat identificant *multiculturalitat = problema* no és sinó una cortina de fum per amagar el problema vertader, la resistència de la societat a compartir els béns. És a dir, si junt amb la possibilitat de compartir i alegrar-nos de l'existència d'expressions simbòliques, rituals, de vestit, de menjar, de valors diferents, etc. estem també dis-

posats a compartir treball, habitatge, seguretat social, serveis sanitaris o ensenyament. La multiculturalitat coherent exigeix un alt grau de solidaritat i el multiculturalisme vertader només és possible si s'entén com a l'existència de la pluralitat cultural junt amb la voluntat sincera de la unitat social.

Entre nosaltres, quan en el llenguatge quotidià parlem de multiculturalitat ens referim sempre a la convivència amb ètnies o col·lectius que han hagut d'emigrar per raons econòmiques o polítiques. Les migracions són sempre dels pobres. La pertinença a la classe social ve determinada tant per les causes que provocaren l'emigració, com per la nova situació d'il·legalitat: l'immigrat necessàriament ha de situar-se als nivells més baixos de la nostra societat. S'accepta la vinguda d'un petit nombre d'intel·lectuals o una quota testimonial de refugiats polítics, però s'impedeix la vinguda dels pobres. I així es posa en evidència que el veritable racisme contra una ètnia o pell o credo és, sobretot, una nova modalitat del racisme de classe. Tots els pobres són estrangers en la societat dels diners.

La globalització de l'economia i el neoliberalisme com a expressió extrema i mundialitzada del capitalisme com a modus de producció estan tensant fins a l'extrem les relacions entre capital i treball. Les migracions són el resultat de la pauperització de la majoria, una expressió més de la moderna cultura planetària de l'exclusió. En poc temps el món s'ha fet petit i no queda lloc per anar a explorar ni països exòtics per als busca-vides. Són sempre dels pobres que truquen la porta del benestar i amb la seva sola presència recorden que cal repartir creixement i riquesa i que qüestionen la lògica del sistema-món. Per això, l'educació multicultural no ha de tenir present només l'acceptació de la persona diferent que tinc aprop sinó el refús del *sistema-món*. Aviat haurem de dir que no té sentit lluitar contra la pobresa. Quan queda clar que la pobresa d'uns és el resultat directe de la riquesa dels altres tindrà més sentit *lluitar contra la riquesa*, és a dir, contra els rics (per exemple, les 225 persones que segons l'informe de l'ONU posseeixen tant com 2.500 milions de persones, com el 47% de la humanitat).

Els que vénen de la Perifèria al Centre seguiran éssent *perifèria al centre mateix* del Centre. La globalització econòmica no deixa lloc per aventures i o s'és Tercer Món allà o s'és Quart Món aquí. L'immigrat és un desarrelat. Al seu nou domicili haurà d'aprendre tot el que fa referència als codis de conducta fonamentals de la vida: llenguatge, costums, aprenentatge laboral, lleis, territori, trajectes, fins els aspectes més personals, les normes del festeig, el comportament familiar. És, sobretot, un desarrelat pobre. En lloc de la saviesa, diners, els projectes de la ONGD del turista del Nord que va cap a països del Sud, a la maleta només hi porta sofriment, confusió, nostàlgia, soledat, incerteses. Per a ell, l'emigració no serà només un itinerari físic, sinó sobretot una travessia de l'ànima, allò que els entesos anomenen crisi d'identitat. I davant d'un sofriment així, no hi ha receptes de conducta. O millor dit, només n'hi

ha una que el pugui curar: l'amistat desinteressada, obrir el cor i les portes. En definitiva... compartir.

6. Les paraules i les actituds

El que he dit fins ara pertany gairebé al gènere del sentit comú, i de fet sobre aquests principis tan elementals s'ha construït la ciència de l'antropologia. Per què doncs tants dubtes? Bona part de les teoritzacions sobre la multiculturalitat acostumen a sorgir quan un col·lectiu troba amenaçat el propi benestar, quan autòctons i vinguts de fora es veuen mútuament com a competidors i no com a amics. Se'n parla més que mai i sorgeix una terminologia (integració, assimilació, aculturació, inculturació, etnogènesis, *melting pot*...) que a vegades, més enllà de les necessàries precisions tècniques o preocupacions científiques, no serveix més que per amagar solapades actituds que fomenten la fragmentació social.

Tinc la sensació que a Catalunya estem en un moment d'aquests en relació al tema que ocupa els altres articles d'aquest *Quaderns d'estudi*, és a dir, a les identitats de la immigració dels anys seixanta i els mecanismes de defensa d'aquestes identitats, i per tant també a les alteritats generades com a l'altra cara de la moneda, per contraposició a les primeres. I fonamentalment en ocasió del debat de la llengua.

La primera constatació és la sorpresa que el debat revifi quan semblava que la convivència de cultures es feia amb tranquil·litat. Molts teníem el convenciment que construïem una cultura diferent, nova, com nova respecte de l'anterior havia estat sempre la cultura catalana de cada època i que, tot i saber que la construcció d'aquests processos sempre és lenta, era el resultat de la prudència i el sentit comú, de la capacitat d'acollida mútua, de col·laboració quotidiana al treball, a la universitat, a la parròquia, a l'associació de veïns, al sindicat, al partit, al Barça, a la Barcelona Olímpica, etc. Doncs no, el debat ha posat de manifest com aquest tema està sempre darrera la porta a punt de tornar a esclatar amb aparents arguments nous.

I vull manifestar el meu convenciment que, com altres vegades, la població no es deixarà endur pel debat de cúpules. Entre d'altres coses perquè en la manera actual de plantejar-ho no es tenen presents aspectes fonamentals, com el del que he parlat en l'apartat anterior. M'explico. La gran majoria dels immigrants dels anys seixanta provenien de la zona rural pobre de la resta de l'estat i venien a buscar feina. Però també hi va haver aquells que van trobar el seu modus vivendi a l'esquena dels seus companys d'infortuni. Addictes al règim per conveniència, alguns petits empresaris, locutors o periodistes, algun gitano de pro, *cantaores*, *bailaores* d'alguna *casa regional* van saber explotar en benefici propi el sofriment dels seus companys que no s'havien venut. També això fou el que va passar entre els catalans. La gran majoria de la

població catalana va rebre als vinguts de fora com a amics, companys d'infortuni, de classe social, de sofriment. I van patir veient com ells també es tornaven immigrants a casa seva i a casa dels seus pares, a la seva pròpia ciutat, a la que gairebé ja no reconeixien, els van canviar carrers i costums, van veure sense queixar-se com canviaven les seves cases i el paisatge de sempre i van aprendre a parlar en castellà. Però sempre van distingir el castellà imposat pel dictador del castellà que s'havia de parlar amb el company i amic d'infortuni. Que poc s'ha parlat i s'ha valorat pels vinguts de fora el que va significar la seva vinguda pels que eren d'aquí. També una minoria de catalans foren traïdors a la seva terra i als seus i van fer el negoci amb el sofriment del vingut de fora. Ja els coneixiem i en sabem el nom i cognoms, però el Nani Riera ens ho ha recordat a *Els catalans de Franco*. Parlaven en castellà, però el seu no era un castellà d'acollida i de germanor amb el vingut de fora, sinó el castellà del vencedor. No només vencedor per les armes. Pitjor, vencedor de consciències i de mesells als diners. Uns i altres, aquells *catalans de Franco* i aquells *immigrants de Franco* i que compartiren castellà i classe social ascendent van convertir-se miraculosament a la democràcia el 20-N del 75.

El problema serà més greu amb les actituds respecte de les migracions més recents. M'estic referint ara a les relacions amb els anomenats extracomunitaris. O es tenen de debò presents els sacrificis fets per tots en el moment d'acollida de l'altre o generem una cultura de reproduir a la vida real i fins a l'infinit la metàfora de Enzensberger: *«Dos passatgers en un compartiment de tren. No saben res l'un de l'altre ni de la seva procedència ni destí. S'han instal·lat còmodament i han acaparat la tauleta, el portaequipatges i tot el que trobaven i escampen diaris, abric i cartera als seients buits. A la següent estació s'obre la porta i apareixen dos passatgers més. Els que ja hi eren ni els saluden i senten com si els prenguessin el que consideraven seu i neix un corrent mutu de solidaritat. Actuen com a grup davant els que envaeixen allò que consideren territori seu. I a la següent estació, en pujar més passatgers, els últims arribats senten solidaritat amb els primers davant dels nous intrusos».*

7. Primacia de la raó o dels sentiments? Raó instrumental o identitat?

Com fer possible en el món occidental actual i en una comunitat gran alhora el respecte al multiculturalisme i a la identitat particular? Des del Renaixement, la resposta de l'occident ha estat: a través de l'Estat, laic i secularitzat, com a salvaguarda de la democràcia i de la llibertat d'expressió. L'Estat, inspirat per l'equitat i la justícia havia de definir les normes de la vida pública i havia de garantir la possibilitat de convivència d'interessos diferents o del pluralisme cultural en les seves manifestacions particulars.

Però el món occidental va fonamentar la societat moderna sobre dues lògiques contraposades: la lògica de la raó -i no la tradició o l'herència o la religió- que és la destinada a guiar la vida pública, la política i l'economia i en la seva expressió política l'Estat com a organisme suprem (Maquiavel, St.Mill, els Il·lustrats..) i la lògica del sentiment, de la tradició, de la religió, de l'arrelament a les costums ancestrals, de la vida de barri o de parròquia, etc. que es va reservar a l'àmbit de la vida privada.

Certament la vivència del concepte *identitat col·lectiva* és en part resultat del moviment romàntic del s.XIX en el que les tres realitats de *llengua, espai geogràfic i tradició* se sumen per formar la onada dels nacionalismes. El *sentiment* d'identitat col·lectiva és fonamentalment això: sentiment, resultat d'experiències no directament racionals, no explicables per la lògica. Sentiment, però, que tendeix a *essencialitzar*, a sacralitzar allò que es considera que són els trets característics propis que constitueixen *allò català, allò andalús, allò àrab*. Es tracta d'un mecanisme de defensa quan es considera que la pròpia *identitat* pot estar amenaçada, possible fonament d'un tipus de sentiment nacionalista que es tanca sobre sí mateix, esquifit i endogàmic, que no té present que la vertadera riquesa d'una cultura és l'apertura i el diàleg, l'acolliment, que vol dir capacitat de canvi.

Ara bé, la lògica de mantenir allò no-racional en l'àmbit del privat fou depassada ràpidament pel romanticisme del s.xix i el creixement dels sentiments d'identitat nacionals. *Fins a meitat del s.xx* la lògica de l'expansionisme econòmic i polític anà junt amb la lògica de la identitat nacional i fou una de les causes de les grans confrontacions mundials (primer cap al Sud —colonialisme— i després entre les mateixes potències occidentals).

Finalment, en el món actual la dinàmica de l'economia internacionalitzada ha superat totes les possibilitats de control en els límits dels estats nacionals. La racionalitat de la justícia, és a dir, la raó *equitativa* s'ha vist superada per la irracionalitat de la competitivitat, la raó de *mercat* i del creixement. Assistim al final de la racionalitat il·lustrada dels objectius (la igualtat i la justícia) i la seva substitució per la racionalitat interessada dels instruments (el mercat i els béns materials). La raó justa s'ha vist desplaçada per la competència sense raó.

Però a mida que ha anat creixent el mercat global ha crescut igualment la força de les expressions de la diversitat, ja que aquesta no era dominada per un sistema de valors racionals. Els col·lectius necessitem arrels per defensar la nostra precària individualitat del cocacolisme que ho nega tot. La imatge d'una societat que havia de ser construïda i compactada per la raó i la llei és substituïda per un renaixement d'etnicitats, o de defensa de particularismes (corporatius, religiosos, de comportaments sexuals...) per la defensa d'identitats i de tradicions amenaçades per fluxos econòmics que escapen a la lògica tradicional política o cultural. Són tantes i tan fortes les ten-

sions socials provocades per l'explosió dels sentiments particularistes que sembla com si, havent quedat superada la raó pel mercat i per la competitivitat se n'hagi prescindit també en la seva possibilitat de donar a la societat la cohesió cultural. Hem començat a viure en un món d'irracionalismes.

Tinc la sensació que, davant la força amb la que en els últims anys ha reaparegut el fenomen dels particularismes i identitats ètniques, que davant la globalització o el mite del final de la història, havíem cregut definitivament superats, o en el millor dels casos com a la última manifestació del romanticisme, tenim encara respostes precàries i probablement massa condicionades pels nostres propis esquemes de la racionalitat Il·lustrada. No coneixem encara suficientment la immensa força i capacitat de reacció que tenen els col·lectius ferits ni el pes que en aquest sentiment poden tenir factors com la religió, la història, el clan, la defensa de la pròpia llengua. Coneixem els mecanismes d'exclusió econòmica, però ens falten encara coneixements d'antropologia. Només plantejant-nos aquest interrogant podem obrir una escletxa per comprendre fenòmens tan complexos com el de la ex-Iugoslàvia, el fenomen dels islamismes o el de Chiapas. Quina fou la força de l'organització tribal capaç de sobreviure després de segles, malgrat tots els intents de desorganització que sobre ells s'ha exercit? Què hi havia en les col·lectivitats indígenes d'Amèrica que ha permès el seu ressorgiment després de 500 anys d'extermini i genocidi? Sobre quines bases antropològiques hauria d'explicar-se l'enorme força dels valors de la religió musulmana, capaç de cohesionar un món tan ample i dispers?

Tot apunta que estem a les portes d'una crisi de civilització: creixent autodestructivitat, creixent misèria de la política convencional, creixent eficiència de mecanismes nous (economia global, robotització...) i creixent radicalització dels particularismes. Les fórmules de racionalitat sobre les que s'havia construït la modernitat, la tècnica, l'economia i la regulació jurídica i política no solament han quedat desacreditades sinó que s'han convertit en un *boomerang* pels que les impulsen. Els Estats nacionals històrics i els Estats nascuts de la descolonització poden saltar pels aires.

7. La pedagogia i el poder

Des de l'inici de l'escrit he centrat el debat entorn del multiculturalisme i la construcció d'una societat multicultural a dos problemes bàsics: justícia social i actituds. En resum, a les seves dimensions polítiques i d'educació o de pedagogia. Voldria ara fer una breu reflexió sobre l'origen de les matèries que en el currículum escolar podríem considerar més pròximes o més fàcilment sensibles al tema que ens ocupa, em refereixo a l'àrea de Ciències Socials.

No és casual que el moment en què es formulen els plans d'estudi per a l'enseny-

ment obligatori universal coincideixi amb el moment del naixement de la consciència nacional en els nous estats europeus després de Napoleó, del naixement de la consciència nacional, sorgida amb l'impuls del romanticisme, de les autoafirmacions de les identitats col·lectives i dels projectes col·lectius que impulsen els imperialismes. L'Estat-Nació necessita reforçar els seus propis mecanismes i incorporar la segona generació com a ciutadans. El moment del naixement de les ciències socials modernes com ara la Història, la Geografia, la Sociologia, l'Economia o l'Antropologia, ve marcat per la voluntat de fer científics aquests continguts però sense actituds crítiques. Els nous plans d'estudi només incorporen la Geografia i la Història com a referents principals de les Ciències Socials potser amb la voluntat de fer de la mateixa escola un instrument al servei de les identitats col·lectives dels nous estats-nació. L'escola es concep com un mecanisme d'integració i no ajudarà a veure les diferències socials, ni ajudarà a veure les diferències de grups, ètniques i de gènere, com hauria pogut fer l'antropologia, la sociologia o l'economia social.

Però avui aquelles Ciències Socials no poden ja complir la funció que se'ls va demanar. Vivim en un món tècnicament connectat, però moralment desconnectat. Mai tan junts i mai tan lluny. Mai tan informat i mai tan desinformat per la mateixa informació. Mai s'havia debatut tant el problema de la llengua a l'escola i mai s'havien imposat tan aclaparadorament i submissament els idiomes aliens als nostres com a idiomes habituals de comunicació al servei d'un pretès progrés. Mai no es parlava tant de valors i de la transversalitat dels valors en el currículum i mai no era tan obligat fer ciutadans cecs i sords a l'entorn. L'alumne ha de saber tècnica, però mai podrà utilitzar aquesta tècnica per a canviar les relacions socials perquè se li ensenya que aquestes són immutables. No té res a fer-hi. Es demana que no siguem responsables de la situació del món ni de les migracions. L'alumne ha de ser irresponsable i savi. El pensament fred i calculador ha colonitzat tots els aspectes de la nostra vida i es fa difícil veure l'altre com un germà. L'Escola està al servei de la irresponsabilitat col·lectiva i organitzada.

Hem desenfocat el tema de l'educació. Ara el gran debat no està en el model d'ensenyament, de capacitat d'integració, de coherència moral, de responsabilitat, de capacitat de treball, de continguts, de *conscientitzar*, que diria Freire. Quants savis i fòrums discutint apassionadament sobre si aquesta irresponsabilitat és millor que sigui en català, en castellà o bilingüe! Potser valdria la pena que tots plegats ens tornéssim a preguntar, de debò, pel problema del poder: qui té de debò el poder per a conformar un model o altre d'escola? Al final del s.XX, en la mundialització econòmica i de les migracions, al servei de quins interessos està l'educació, dels locals, dels nacionals, dels internacionals...?

Si volem que l'escola ajudi a construir la identitat de l'alumne en relació a la identitat dels altres no és suficient una crida genèrica als valors ni resoldre el tema lingüís-

tic. Cal canviar els continguts. No és la missió de l'escola fer ciutadans dòcils al servei de les petites pàtries, sinó ciutadans per la multiculturalitat que vol dir tenir consciència crítica, capacitat de compartir, respecte i treball per la igualtat. Però alhora això no és possible si no es cultiven les pròpies arrels, si no s'estima i es cuida allò que és propi. La capacitat de comprensió i estimació de l'altre i de la universalitat vindrà només a partir de la capacitat de comprensió i estimació d'allò que és nostre i particular.

8. La necessitat de construir-nos com a Subjecte

Durant els anys en què va ser a Sudàfrica, Gandhi no deixava de repetir que el menyspreu espiritual que l'home blanc té pels africans és el resultat del menyspreu per allò que de més pregon i espiritual té de sí mateix. «*Havent perdut la seva pròpia ànima, diu, el materialista i astut explorador de les colònies va destruir l'ànima del natiu*». Encara que intenti prendre precaucions per a evitar el seu propi desastre espiritual, tals precaucions adopten una dimensió errònia de la realitat. No hem après a escoltar els altres perquè no hem après a escoltar-nos nosaltres mateixos. No entenem les religions dels altres perquè no som prou religiosos. No hem entès les cultures tradicionals i de manera despectiva les adjectivem de *salvatges* o *primitives* perquè de manera banal ens acontentem amb els aspectes més banals o superficials de la nostra. Tenim una visió fragmentària de la realitat. El malestar de la nostra civilització és sobretot cultural.

Aquest centrar-se en l'experiència vital i no en la raó -segons la distinció de Walter Benjamin- significa que la combinació dels *rols* econòmics i la pertinença cultural només és possible si tant l'economia com la cultura deixen de ser acceptades com a sistemes inflexibles, com a ordres. Per exemple, si l'economia queda reduïda a les lleis del mercat serà sempre impermeable a les opcions culturals, que quedaran enclausades al nivell de vida privada. La cultura del col·lectiu serà difícilment comunicable i assumirà actituds a la defensiva, tancades i agressives. En poques paraules: com ja s'ha dit, la justícia és com una mena de pre-condició *sine-qua-non* per a construir-nos com a subjecte.

Només la unitat interior del subjecte, de cada u de nosaltres, ha de poder superar la dicotomia entre raó instrumental i sentiment individual d'identitat, aconseguir la pacificació de contraris. Cada individu i cada col·lectivitat han de saber combinar instrumentalitat i unitat en la seva història. El Subjecte no serà, com en l'antiga filosofia clàssica, la presència d'allò universal, de la raó o de Déu en l'individu, sinó la voluntat de combinar el que s'ha rebut amb allò que es vol transmetre. El subjecte es construeix en contacte amb els altres i les altres cultures, és a dir, és un procés pedagògic que ajuda a transformar els individus en membres de la societat a través

de la progressiva interiorització de les comuns pautes de conducta.

La resta és fàcil. El temps, el sentit comú, la necessitat de resoldre els problemes de la vida quotidiana amb el que tens al costat, la bonhomia espontània de la gent del poble, són els elements necessaris. Per això és tan fàcil parlar i practicar la multiculturalitat. Però també per això és tan difícil, tan lent, tan complex...

Perquè pel camí de la lenta construcció del subjecte individual o col·lectiu cal comptar que sorgiran els provocadors. El provocador-nat o el provocador-provocat pel provocador-nat en una inacabable espiral d'acció-reacció. Quan s'entra en aquesta espiral tan se val el tema del que es parla (la llengua, la religió, els toros, la frontera o Isabel i Fernando!), tan se valen les raons, perquè la raó acabarà tenint-la qui cridi més o qui tingui més capacitat per insultar o per ferir. O, en els ambients més fins dels autoanomenats intel·lectuals o intèrprets de *baratillo* dels sentiments del poble, qui tingui més enginy en l'ús de l'elegant art de la dialèctica (quina gràcia que té!). Situacions d'aquestes poden desfer en un moment el pacient treball de marqueteria d'altres, dels que des de la base s'esforcen per acoblar les peces de la nova convivència del subjecte multicultural. Es trigaran després anys a oblidar i a refer la convivència.

9. El diàleg des de baix i la *praxi* com a criteri

En aquest tema, com en tants d'altres, ens caldria llegir més sovint el comportament del poble o, potser, reflexionar sobre experiències concretes. M'explico. Probablement els conceptes van quedant clars. Però *no és possible* seguir avançant en els conceptes sense la reflexió a partir de la pràctica. En temes d'aquesta envergadura, que afecten el sentit més profund de la convivència entre persones, no s'hi val el joc de les paraules. Per boniques o per ofensives que siguin. Poden ser boniques però buides o ofensives i veritables. Cal sempre contrastar les paraules amb la realitat. Perquè per poder parlar amb coneixement de causa sobre la *guerra de la llengua* em cal, sobretot, escoltar la veu directa de Bellvitge o la de Singuerlin o la de Sant Ildefons de Cornellà, o la de Sant Roc, o la de Sant Cosme..., no la dels seus intèrprets. I la veritat és que per ara aquestes veus han parlat eloqüentment. I ho han fet callant i sense voler tirar més benzina amb el pretext d'apagar el foc. No han volgut entrar a la guerra. I em fa falta també escoltar la veu dels altres, la dels catalans que no es van voler vendre i que han fet de l'exercici de l'acollida la senyal de la seva identitat de ciutadans i de catalans, la de la gran majoria que no tenen ni veu pública ni premsa, que viuen tan a l'Eixample o a la Catalunya profunda com a Bellvitge i Sant Ildefons, la dels que s'han passat la vida parlant en castellà i treballant per curar les ferides de totes les bandes. També aquests ara són insultats pels autoanomenats intèrprets autèntics dels sentiments del poble. Per sort també ells han parlat eloqüentment i

ben alt i, una vegada més, ho han fet amb respecte: guardant silenci, negant-se a entrar en una guerra que no és la seva.

Afortunadament l'actual malestar passarà i prevaldrà allò que sempre ha estat seriós, el treball de fons i a llarg termini. Perquè, per exemple, per saber millor sobre la immigració em falta escoltar la veu pràctica —no els programes!— dels polítics i saber com lluiten davant la llei d'estrangeria i la política de quotes. Si no hi ha fets alimentaràn el descrèdit general de la política i d'ells mateixos. La veu dels capellans i com apliquen el respecte a les altres confessions a la catequesi, en deixar els seus llocs de culte per al culte de les altres religions, com procuren fer extensiu a totes les confessions el finançament que l'Estat dona als catòlics. Si no és així les propostes d'ecumenisme són paraules buides i no fiables. La dels sindicats per saber quines són les accions concretes —no les propostes escrites!— que han fet per la contractació d'il·legals o com s'ha lluitat contra el corporativisme dels propis. M'interessa la veu de la Unió de Pagesos per a saber el model de contractes en la recollida de la fruita. La veu dels cooperativistes i dels responsables de vivenda dels ajuntaments per saber com ajuden als immigrants rellogats a resoldre el seu problema d'habitatge. La veu d'un metge de la Seguretat Social per saber com tracta els problemes específics d'una noia àrab a la que la família vol mutilar. La veu d'un director de presó per veure com tracta els reclusos estrangers, els preventius, els que tenen la sida, els que no sap com donar el permís de cap de setmana perquè no tenen família que els aculli. La veu de les entitats de crèdit i bancs, per saber com els faciliten crèdits i les transferències cap als seus països d'origen, etc.

Després de tants anys hem après que les coses són tan difícils, que és millor parlar amb modèstia. Que entre nosaltres ningú no té gaire autoritat moral per donar lliçons de multiculturalitat. Que parlen més els fets que les paraules i que un dels pitjors vicis de la nostra altisonant cultura occidental és parlar de tot perquè creiem saber de tot. Polítics, capellans, bisbes, sindicalistes, intel·lectuals i universitaris, tots saben de tot. Però les seves accions diuen el contrari del que parlen. Hauriem de saber i practicar allò de no acorralar ningú. Ningú no ha de ser acorralat fins a no poder donar sortida a les seves opcions profundes i a l'expressió de la seves arrels culturals i de sentiments, ni el català, ni el castellà, ni el magrebi. Que provocar situacions d'aquestes característiques a mig plaç es converteix en un *boomerang* contra el qui les provoca. Els sentiments d'una persona o d'un col·lectiu són com el llit que canalitza les aigües d'un riu. Si es modifica, no trigaran gaire a tornar al seu lloc.

10. El XXI serà el gran segle de la negociació cultural. Lull i el s.XIII

Vull acabar citant un magnífic text de Ramon Llull. Els aspectes culturals han jugat un rol important en els conflictes internacionals, però sempre s'han resolt per la guerra o per acords forçats (Bòsnia-Kosovo, Palestina, Congo..). Seran possible en el futur els

acords a partir del respecte intercultural mutu?

En qualsevol cas hauríem d'esbrinar quins seran en el futur els grans espais de negociació, les grans referències culturals. Sobre quins punts, grans temes, valors, i a partir de quina jerarquia de valors seria possible construir la mundialització de la Justícia i la Pau, tenint present les grans àrees culturals d'ara.

En un context molt més complicat que l'actual en el que el debat no es feia amb idees sinó tallant colls (reconquesta, propera expulsió dels jueus, inquisició, etc.), el nostre savi mallorquí dóna una lliçó extraordinària del respecte i del diàleg. Al *Llibre del Gentil*, escrit entre 1271-1273, fa parlar a tres imaginaris savis amics seus que pertanyen a les tres formes del monoteisme mediterrani d'aleshores: cristià, jueu i musulmà. El diàleg està impregnat d'una extraordinària delicadesa, educació i saber fer contraposat a la violència, guerres i expulsions d'aquell moment. Els tres es dirigeixen a un també imaginari pagà que han trobat al bosc i cada un d'ells pretén instruir-lo sobre la bondat de la seva religió. Un gentil que viu a les tenebres, pansit per viure en la foscor de la seva ignorància de Déu, de l'eternitat de l'ànima i de la por de la mort. Volen donar-li l'esperança, la il·lusió per la vida.

Comença el jueu exposant els principis de la seva religió. Parla de la llei de la gràcia que Déu va donar a Moisès al Sinaí. Parla dels deu manaments, de la creació del món, dels patriarques i dels profetes. És amable amb els altres i busca trobar en les seves paraules les expressions de la bondat de Déu respecte de tots els homes i s'esforça d'evitar *paraules supèrflues* que puguin ofendre els seus companys i destaca que tant els cristians com els musulmans també creuen en la llei de Moisès.

Llull atorga al jueu de la ficció l'eloqüència necessària per reclamar «*la força de la humilitat*» que viu en el cor dels jueus «*més poderosa que la força de l'orgull que sovint domina el cor de cristians i sarraïns*», ja que, malgrat les humiliacions i sofriments que aquests imposen al poble jueu, no tenen el poder per fer-los abandonar la fe en la santa llei que Déu va donar a Moisès.

Contra el menyspreu, els jueus responen amb el coratge de la resistència i la fidelitat. El jueu parla de les diferents interpretacions del llibre sagrat sobre la resurrecció i la futura vinguda del Mesies : «*el nostre desig de llibertat és tan gran, desitgem tant que el Mesies ens vingui a deslliurar de la present captivitat que no ens és suficient parlar només de la vida futura*». El Talmud, llibre «*subtil i d'immensa sabiduria*», diu, ens permet mirar la llibertat ja en el món present.

Després de l'exposició del cristià, Llull dona la paraula al musulmà, el qual fa l'elogi del Corà. També li fa parlar apassionadament de la seva visió de Déu, però amb educació. L'Alcorà és el Llibre per excel·lència i el text més bonic que s'ha escrit. Aquesta

perfecció i bellesa és la prova que el Corà conté la paraula de Déu perquè depassa la capacitat de la inspiració de l'home. Ell sol és el més bonic testimoni del miracle de l'Islam i de la bondat i bellesa de Déu. Per molt que ho vulguin no podrà ser destruït per la llei dels cristians ni per la dels jueus. Llibre sant que promet a l'home més felicitat que cap d'altre.

El musulmà invoca la doble glòria del paradís, l'espiritual i la corporal. El fidels creients seran glorificats pels cinc sentits corporals. Aquesta serà la «*glòria sensible del paradís*». Fins i tot els vestits dels benaurats resplendiran. Tot i que el musulmà de Llull parla llargament en favor de les gratificacions sensibles, vertader escàndol per a la moral cristiana, reconeix les discussions dels teòlegs respecte del concepte de glòria del paradís, ja que hi ha qui la pren al peu de la lletra i d'altres només en un sentit simbòlic.

A l'epíleg Llull segueix imaginant: els tres savis finalment estan en pau enmig del bosc, lamenten la guerra, la violència religiosa.. se senten feliços d'haver fet néixer la idea de Déu a l'interior del gentil, el qual ple de felicitat desborda en una improvisada oració, himne a l'eternitat del Ser suprem: «*Ser suprem i infinit, origen i final de tots els béns... massa has trigat a venir a il·luminar la meva intel·ligència...*» I quan el gentil s'agenolla per declarar la llei que més l'ha convençut, els tres savis refusen d'escoltar «*no van voler saber per quina de les tres religions havia optat... perquè cada un d'ells hauria volgut que fos la seva..*». Finalment cada un dels savis demana perdó a cada un dels altres per allò que l'haurà pogut molestar o ferir i es prometen de tornar al bosc per a continuar discutint sobre la veritat a la llum de la Dama Intel·ligència fins arribar a unificar la seva Fe i les seves Lleis.

Fins aquí el resum del llibre. Hem descobert el propòsit de Ramon Llull: és el testimoni de la possibilitat de bona entesa entre persones de creences divergents que no han deixat mai de combatre's àdhuc per les armes. Llull ha transformat l'enemic en interlocutor. Cada un dels tres savis s'ha reconegut més a sí mateix mirant de reconèixer la part de veritat continguda en el discurs de l'altre. Estem lluny de la intolerància enfront de «l'Altre» institucionalitzada per l'Estat clàssic incapaç de pensar en el respecte a les diferències o a les minories. Llull reclama l'acord entre les tres formes del monoteisme mediterrà com un pas previ a la pau universal.

En un món interdepenent el *nosaltres* és cada vegada més nombrós i divers i mai per tant podrà tenir la sacralitat d'allò que es considera definitiu. Viure en la multiculturalitat vol dir instal·lar-se a viure permanentment en la precarietat, a estar sempre disposats a canviar, a viure en una terra que es mou i provoca inseguretats. Potser, però, les mateixes inseguretats-segures dels tres savis d'en Ramon Llull.

Bibliografia

BOTEY, Jaume. «Identitat ètnica i identitat de classe: què ha passat amb els immigrants del període 1955-1975». En: *L'articulació social de la Barcelona contemporània*. IMHB; Proa, Barcelona, 1977, pàg. 253-267.

Informe de la Comisión Mundial de Cultura y Desarrollo. Nuestra diversidad creativa (Informe Pérez de Cuéllar). Fundación Santamaria S.M., UNESCO, Madrid, 1997.

L'informe de Girona: cinquanta propostes sobre immigració. Comissió d'Associacions i ONGs de les comarques de Girona. UNESCO Catalunya. Barcelona, 1992 (Document; 27).

Annex gràfic

1. Grup d'alfabetització de dones magribines a una aula del local de la Fundació Akwaba. 1995

FONT: FUNDACIÓ AKWABA

2. Festa de comiat del curs 95/96 de l'Aula de Joves. Aquest curs de formació estava integrat per joves magribins, gitanos, paquistanis i xinesos.

FONT: ESCOLA D'ADULTS SANTA EULÀLIA - ASSOCIACIÓ CULTURA TRETZE

3. L'Òscar, un nen cubà, amb els seus companys i companyes d'escola bressol al barri Centre de l'Hospitalet. 1996

FONT: FONDS ESCOLA BRESSOL PATUFET

4. La Gemma, una noia guineana, voluntària i alhora beneficiària dels serveis que ofereix la Fundació Akwaba.

FONT: FUNDACIÓ AKWABA

5. Dos nens magribins jugant a la ludoteca de la Fundació Akwaba.

FONT: FUNDACIÓ AKWABA

6. Nens i nenes jugant a un dels racons de la ludoteca de la Fundació Akwaba.

FONT: FUNDACIÓ AKWABA

7. Festa del te. Homes i dones magribins, paquistanis i sudafricans, prenent pastes i te marroquins en una trobada que commemora la tradicional festa del xai. Juny 1997

FONT: ESCOLA D'ADULTS SANTA EULÀLIA - ASSOCIACIÓ CULTURA TRETZE

8. Participació a la Festa de la diversitat de l'Escola d'Adults Santa Eulàlia i Associació Cultura Tretze. Aquesta Festa està organitzada per la Comissió de Festes Collblanc-la Torrassa, 1996

FONT: ESCOLA D'ADULTS SANTA EULÀLIA - ASSOCIACIÓ CULTURA TRETZE

LES CULTURES DEL MÓN

PRESENTACIÓ DEL PROGRAMA DIMECRES 2 D'ABRIL DE 1997
A L'AULA DE CULTURA DE COLLBLANC-LA TORRASSA

ABRIL: EL MAGREB

- Del 2 al 18 **TAN A PROP I TAN LLUNY** (El Marroc d'avui)
Exposició de fotografies de **Joan Quilis**
Aula de Cultura de Collblanc-La Torrassa
- Dissabte 12 **MÚSICA** amb el grup **Nas El Hor**
12 h
Plaça del Mercat
- Dimecres 16 **CONFERÈNCIA** a càrrec de **Lluís Miquel Narbona**
19 h
Aula de Cultura de Collblanc-La Torrassa
- Dissabte 26 **MOSTRA GASTRONÒMICA**
12 h
Col·lectiu de Dones magribines d'Akwaba
Plaça del Mercat
- Dilluns 28 **SESSIÓ DE CINEMA**
22 h
Halfaouine. Ferid Boughedir.
Tunísia-França, 1990, VOSE
Teatre Joventut

Organitzen:

FUNDACIÓ AKWABA

GRUP DE SOLIDARITAT

Comissió de Festes
Collblanc-La Torrassa

Collblanc
La Torrassa

1997 Any Europeu

contra el racisme

Hi col·laboren:

Cine Club L'Hospitalet

Ajuntament
de L'Hospitalet

9. Cartell de les activitats realitzades a l'acte Les cultures del món,
organitzat per l'Aula de Cultura de Collblanc-la Torrassa. 1997

Font: AL'H (AH)

10. Mostra gastronòmica guineana (ètnia fang) a la Festa de la diversitat.

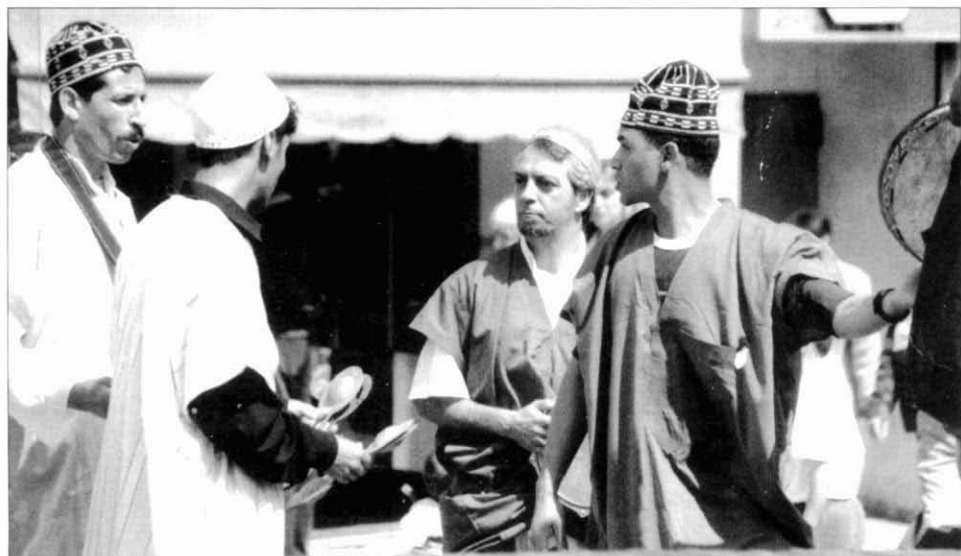
FONT: FUNDACIÓ AKWABA

11. En el context d'activitats de difusió de la Fundació Akwaba, trobada a la plaça del Mercat de Collblanc. Primavera del 1996

FONT: FUNDACIÓ AKWABA

12. Grup de música popular africana-magribi *Nash-el-Nor*. Actuació a la plaça del mercat de Collblanc. Primavera del 1996

FONT: FUNDACIÓ AKWAMA

13. Festa de carnaval al pati de l'Escola d'Adults Santa Eulàlia, amb la participació de persones autòctones del barri i dels col·lectius indús, paquistanis, magribins i de Gàmbia.

FONT: ESCOLA D'ADULTS SANTA EULÀLIA - ASSOCIACIÓ CULTURA TRETZE

14. Preparació de les disfresses per la festa de carnaval. Febrer del 1997

FONT: ESCOLA D'ADULTS SANTA EULÀLIA - ASSOCIACIÓ CULTURA TRETZE

15. Dones amb els seus fills i filles a la porta de casa seva al barri de la Florida. Febrer del 1999

FONT: CEL'H. FOTOGRAFIA: ROSA GUINART